

“Hikmet” Kavramı Örneğinde Yaygın Din Eğitiminde Bir Kavram Öğretimi Denemesi

Abdulkadir ÇEKİN*

Özet

Kavram; bir şeyin zihindeki tasavvuru, benzer özelliklere sahip olay, fikir ve objelere verilen ortak isim veya obje ve olayların ortak özelliklerinden elde edilen genellemelerin sembollerle ifade edilişi olarak tarif edilmektedir. İnsanın çevreyle etkileşim sürecinde obje, olay ve fikirleri zihinsel olarak anlamlandırması kavram öğrenmeyi ifade etmektedir. Kavram öğretimi ise öğrenen kişide diğer kavramlardan farklı olan kavramın kritik özellikleri ile tanımlamalar yapılarak doğru bir kavram karşılığı oluşturma işi olarak ifade edilebilir. Din eğitiminde hikmet kavramı örneğinde bir kavram öğretimi denemesi niteliğindeki bu çalışmada, dini alanda kavram öğretimi konusu incelenmiştir. Çalışmada hikmet kavramının cami ortamında ve hutbe formunda hedefler, içerik, eğitim durumları ve değerlendirme dikkate alınarak nasıl öğretilebileceğine dair belirlemeler yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: kavram, kavram öğrenme, kavram öğretimi, din öğretimi, hikmet kavramı

An Essay on Concept Teaching in Religious Education: Example of Wisdom

Abstract

Concept can be described as a mental envisagement of one thing, common name of events, thoughts and objects or generalized thinking about objects and events expressed by symbols. Concept learning is mentally giving meaning to events, thoughts and objects in process of interaction between man and environment. Concept teaching constitutes an accurate response in learners by defining concept's critical characteristics. In this study, it has been examined the concept teaching in religious field. In the study, it has been tried to making determinations about the how the teaching concept of wisdom is doing in hutbe forming in mosque by means of taking into consideration of aims, content, educational conditions and evaluation.

Keywords: concept, concept learning, concept teaching, religious education, concept of wisdom

* Yrd. Doç. Dr., Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
acekin@kastamonu.edu.tr

Giriş

Günümüzde gelişen ekonomik ve sosyal şartlar çerçevesinde toplumsal yaşam da hızlı bir şekilde değişmektedir. Bu değişim sürecinde önemli toplumsal kurumlardan birisi olan eğitimde de bir dönüşümün yaşandığı görülmektedir. Kalıp bilgilerin aktarıldığı geleneksel eğitim anlayışından, bilginin anlamlandırıldığı, yorumlandığı ve yeni bilgilerin oluşturulduğu eğitim anlayış ve uygulamalarına doğru bir geçiş süreci rahatlıkla izlenebilmektedir. Eğitim kurumları artık, belirli tutum ve düşünce biçimlerinin öğrencilere aktarıldığı yerler olmanın ötesinde, anlamlı öğrenmelerin ve eleştirel düşüncenin hakim olduğu ortamlar haline gelmektedir.

Hayatın din ile ilgili boyutu hakkında öğrencilere doğru bilgi ve anlayış kazandırmayı hedefleyen din öğretimi de bu değişim sürecinden doğal olarak etkilenebilmektedir. Bu bağlamda din öğretiminde yaratıcı düşünebilen, öğrendikleri ile yeni bilgiler üretebilen, kişilik yapısı gelişmiş bireylerin yetiştirilmesi hedeflenmektedir. Bu amaç çerçevesinde dini alan ile ilişkili kavramların öğrenciler tarafından doğru anlaşılması da önem arz etmektedir.

Kavram, benzer özelliklere sahip varlık, düşünce ve olaylara verilen ortak isimlerdir.¹ Kavramlar, insanların duyu, düşünce ve tecrübeleri ile var olurlar. İnsanların ürettiği bu kavramlar dünyayı anlamaya ve onunla bütünleşmeye yarayan, sonuçta insanlar arası iletişimi sağlayan ve ilkeler geliştirmeye temel olan bilgi formlarıdır. Kavram öğrenme ise uyaranları belli kategorilere ayırarak, zihinde bilgiler oluşturmaktır. Öğretmenlerin kavram öğretimini sağlamada; öğrencilerinin bireysel özelliklerine uygun koşulları dikkate alarak, öğretimi tasarlaması ve uygulaması gerektiği sıklıkla ifade edilmektedir.² Literatürde kavram öğretimi-

1 Kamil Temizyürek, *Fen Öğretimi ve Uygulamaları*, 1. bs. (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2003), s. 79.

2 Gülten Ülgen, *Kavram Geliştirme*, 3. bs. (Ankara: Pegem Yayınları, 2001), s. 109-138.

ne ilişkin temel olarak iki yöntemin kullanıldığı belirtilmektedir. Bunlardan biri olan geleneksel yöntemde; öğretmen, öğrencilerine kavramı ifade eden sözcüğü, kavramın sözel tanımını, tanımın anlaşılmasını sağlamak amacıyla kavramın tanımlayıcı ve ayırt edici niteliklerini verirken, öğrencilerinden kavrama dahil olan ve olmayan örnekler bulmasını ister.³ Kavramlarla ilgili yapılan çalışmalardan elde edilen bulguların sonucu, öğretmenlerin çoğunluğunun kavram öğretiminde bu yöntemi tercih etmekle birlikte, eksik ve hatalı kullandıklarını göstermektedir.⁴

Bizim çalışmamız ise hikmet kavramı örneğinde yaygın din eğitimi kapsamında bir kavram öğretimi denemesi niteliğindedir. Çalışmada, seçilen kavram çerçevesinde ve hutbe formunda dini bir kavramın öğretiminin nasıl olabileceği tartışılmıştır. Çalışma içerisinde ilk olarak hikmet kavramının anlamı ve mahiyeti üzerinde durulmuş, sonrasında kavramın öğretim ortamına aktarımı konusu işlenmiş ve son olarak hikmet kavramının bir öğrenme ortamı olan camide ne şekilde öğretilebileceğine dair bir hutbe örneğine yer verilmiştir.

Hikmet Kavramının Anlamı ve Mahiyeti

Hikmet kelimesi, Arapça *hüküm* kökünden gelmektedir. Hüküm masdarı ve ondan türeyen kelimeler, isim ve fiil olarak Kur'an'da 210 yerde geçer. Hüküm ve onun türevleri, çok geniş bir anlam çerçevesine sahiptir. Her biri kullanıldığı yere göre farklı manalar taşır.⁵

Hüküm, *islah maksadıyla bir şeye engel olmak, iyiliğin elde edilmesine çalışmak, idare etmek, tahakküm etmek, karar vermek, ilim, derin kavrayış ve adil yargı* anlamlarına gelir. Aynı kökten gelen hâkim ise *kötülüğe engel olan, hüküm sahibi, hükmünü yürüten* manasına gelmektedir. Hakem ise sözlük anlamı olarak *taraf tutma arzusunu bir tarafa atan; kavram olarak hükmü elinde tutan, hükmünü yürüten, hüküm verme makamında olan* demektir. Hakîm sözlükte *bilgin, hikmet sahibi, işlerini en güzel bir biçimde ve sağlam yapan* demektir. Türkçeye *bilge* diye çevrilebilir.⁶

Aynı kökten hükkâm, muhkem, tahkim, ihkâm, mahkeme, hâkimiyet, hükümet gibi kavramlar da türemiştir. Hepsini farklı anlamlara gelse bile, hepsinde de *işi sağlam yapma, zarara engel olma, faydaya ve maksada uygun şekilde iş yapma,*

3 Alipaşa Ayas v.dğr., *Kimya Öğretimi*, Öğretmen Eğitimi Dizisi, (Ankara: YÖK/DB Milli Eğitimi Geliştirme Projesi Yayınları, 1997).

4 Bayram Coştu, "Ortaöğretim Farklı Seviyelerindeki Öğrencilerin Buharlaştırma, Yoğunlaşma ve Kaynama Kavramlarını Anlama Düzeylerine İlişkin Bir Çalışma" (Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2002. Suat Ünal, "Lise 1 ve Lise 3 Öğrencilerinin Kimyasal Bağlar Konusundaki Kavramları Anlama Seviyelerinin Karşılaştırılması" (Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2003. Muammer Çalık, "Farklı Öğrenim Seviyesindeki Öğrencilerin Çözümlerle İlgili Kavramları Anlama Seviyelerinin Karşılaştırılması" (Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2003.

5 Bilal Tan, *Kur'an'da Hikmet Kavramı*, (İstanbul: Pınar Yayınları, 2000).

6 Selman Kuzu, "Kur'an'a Göre Hikmet Kavramı" (Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.

tutarlı olma, yerinde iş yapma, yetki altına alma, hükmünü yürütme anlamları ortaktır.⁷

Hikmet de *hüküm* kökünden gelen bir kelime olarak, aynı kökten gelen kelimeler içerisinde en zengin anlam sahasına sahiptir. Hikmet, sözlükte *kötülükleri ortadan kaldırmak, iyilikleri elde etmek, gerçeği yakalama noktasında ilim ve akılla hareket etmek* anlamlarına gelmektedir.⁸

Batı kaynakları, Arapça hikmetin Kitab-ı Mukaddes’in birçok yerinde “zihni kabiliyet ve ustalık” anlamında kullanılan İbranice “hokhmah” kelimesiyle aynı semitik köke dayandığını belirtir.⁹

İbn Manzur, hikmetin Allah’a nisbeti halinde “eşyayı kâmil ilmiyle bilmek”, insana nisbet edilmesi halinde ise “dengeli olma, orta yol üzerinde bulunma, adalet niteliği taşıma” anlamlarına geldiğini belirtir. Nitekim eski Araplar “muhakem” kelimesini “hikmetli, tecrübeli, olgun kimse” manasında kullanmışlardır.¹⁰

Ragıb el-İsfehani ise hikmet terimini “ilim ve akılla gerçeği bulma” şeklinde tanımlamaktadır. O’na göre hikmet Allah için kullanıldığında “eşyayı bilmek ve onu en sağlam ve kusursuz biçimde yaratmak”, insan için kullanıldığında “mevcudatı bilip hayırlar işlemek” anlamına gelmektedir.¹¹

Cürcânî hikmete kendisinde eşyanın hakikatinden bahsedilen ilim, aklın aşırılıklardan uzak, itidal/denge halindeki bilme gücü, ilim, helal ve haramın bilinmesi, hakka uygun söz, akla uygun söz, amelle beraber ilim manalarını verir. O, hikmeti sözlü ve sözlü olmayan hikmet olmak üzere ikiye ayırır: Birincisi şeriat ve tarikat ilimlerini kapsarken, ikincisi hakikatin sınırlarını ihtiva eder.¹²

Tahânevî hikmeti, “amelî hikmet, münzel (indirilmiş) hikmet, siyasi ve medeni hikmet” gibi çeşitlere ayırmaktadır. O, hikmetin nebevî bir kaynaktan ne-şet ettiğini ve İslam dünyasında Meşşâî ve İshrâkî iki kola ayrılıp yayıldığını söyler. O’nun, bununla yaptığı tasnif, İslam felsefe ekollerinin tasnifi gibidir.¹³

Hikmet hem ilimdir, hem de isabetli ve tutarlı iş yapmadır. Buradan hareketle bazıları ona ahlaki bir anlam yükleyerek, hikmetin bilgi ve eylem olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ahlakın meşru temeli doğru ve kesin bilgidir. Bu bilgiye sahip olan kişi de hikmete sahip kimsedir. Yeterli ve doğru bir araştırma ve tefekkür, kişiyi doğru bir hükme varmaya, dolayısıyla hikmete göre iş yapmaya götürür.¹⁴

Kimilerine göre hüküm, hikmetten daha kapsamlıdır. Hikmet sözde ve işte en

7 Ali Rıza Gökçe, “Hikmet Kavramı Üzerine”, *Haksöz Dergisi*, 19 (1992), s. 62.

8 Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi: Kavramlar ve Akımlar*, (İstanbul: Remzi Kitapevi, 1993), s. 324.

9 İlhan Kutluer, “Hikmet”, (DİA), 1998, s. 503.

10 İbn Manzur, *Lisanu’l Arap*, (Kahire: Daru’l Maarif, 1968).

11 Ebu Musa el-İsfehani, *el-Mu’cemu’l Muğis fi Garibi’l Kur’an ve’l Hadis*, haz., Abdulkemim el- Azbavi, (Daru’l Medine, 1986).

12 Seyit Şerif Cürcani, *Kitabu’t-Tarifat*, çev., Ali Erkan, (İstanbul: Bahar Yayınları, 1997).

13 Muhammed Ali b. Ali et-Tahânevî, *Keşşaf-ı Istilahat’l-Fünun*, (İstanbul: Karaman Yayınları, 1984).

14 Şaban Piriş, “Hikmet Kavramı”, *Kuran Nesli Dergisi*, 2 (2006), s. 32.

iyiyi yakalamak veya olması gerekeni idrak etmektir. Doğru bir karar, isabetli bir sonuç, tutarlı ve sağlam bir hareket tarzı, bir şeyin faydalı hale getirilmesi hikmettir. Bir şeyi körü körüne değil de, önünü sonunu düşünerek ve ondan doğacak bütün tehlikeleri savmayı göze alarak yapmak demektir.¹⁵

Hikmet, hüküm, hükümet ve ihkâm manalarıyla ilgili olduğundan; hikmette bir işi sağlam yapmak, iyiliği, düzen ve sistemi getirmek anlamı vardır. Bozukluğun kaldırılıp iyiliğin sağlandığı, düzenin korunduğu her şeyde bir hikmet vardır. Bundan dolayı hikmet denince mutlaka bir sebep ve sonuç hatıra gelir. Yani hikmet, sonucun sebebe bağlanması, iki şey arasında bir ilginin kurulması, sebep ile sonuç arasındaki ilişkinin bilinmesi demektir. Bir işi başka bir işe bağlamaya, yani bir yargıya varmaya hüküm dendiği gibi; doğru olan herhangi bir yargıya da hikmet denilir. Demek ki bilgiye dayanan amel, yararlı sonuç veren bilgi hikmettir. İslam bilginleri hikmeti tanımlarken mutlaka "eylemle birlikte bulunan ilim", yani amele/eyleme dönüşecek bilgi düşüncesinde ısrar etmişlerdir. İnsanın teorik bilgileri öğrenip, gücü oranında üstün işler yapma yeteneği kazanması hikmettir. Yani hikmet, teorik bilgileri öğrendikten sonra, onların gereğine uygun davranıp, teori ile pratiği birleştirmek ve böylece üstün gayeye ulaşmaktır.

Nakib Attas hikmeti şöyle tanımlar: Hikmet, kendisinde ilim olan kişinin bu bilgiyi, adaleti ortaya çıkaran bir tarzda tatbik etmesini sağlayan Allah vergisi bir ilimdir.¹⁶

Ahlakın esasını hikmet, şecaat, iffet ve adalete bağlayan Gazali, hikmet için şunları söylemektedir: Hikmet, bir hal ve keyfiyettir ki kendi tercihimizle yaptığımız işlerimizde doğruyu yanlıştan onunla ayırt ederiz. İlim kuvvetinin güzelliği, iyiliği, sözlerde doğruyu ve yalanı, inançlarda hak ile batılı, işlerde güzel ile çirkini kolaylıkla ayırt edebilecek bir hal almasıdır. İlim sayesinde bu kuvvetlerin elde edilmesinden meydana gelen güzel neticeye de hikmet denir. Gazali, tefekkür kuvvetinin gerektiği şekilde terbiye edilmesiyle hikmetin meydana geleceğini söyler.¹⁷

Kur'an'da yirmi yerde geçen hikmet kavramını tefsirciler, çok çeşitli manalarda tefsir etmişlerdir. Bu tefsirlerin her biri farklı gibi görünse de hikmetin ifade ettiği "sözde ve amelde tam ve eksiksiz olma, faydalı ve isabetli olma" anlamı etrafında çevrenmektedir.

Muhammed Esed, hikmeti şöyle tanımlar: Derin bilgi ve vukufa dayanan ince ve derin bir gerçeği dile getiren söz anlamına gelen hikmet kavramı, "önledi", yahut "kişiyi ya da bir nesneyi, istenmeyen tarzda olmaktan ya da davranmaktan alıkoydu" anlamına gelen *ha-ke-me* fiilinden türemiştir. Bunun içindir ki, hikmet

¹⁵ Bilal Tan, *Kur'an'da Hikmet Kavramı*, (İstanbul: Pınar Yayınları, 2000).

¹⁶ Nakib Attas, *Modern Çağ ve İslâmi Düşüncünün Problemleri*, çev. M. Erol Kılıç, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1989), s. 174.

¹⁷ İmam Gazâlî, *İhyâ-i Ulûmi'd Din*, çev. Ahmet Serdaroğlu, (İstanbul: Hisar Cilt ve Yayınevi, 1972), III, 126-127.

kelimesinin birinci anlamı “kişiyi kötülükten yahut cahilce davranmaktan alıko-
yan şey”dir. Olumlu anlamıyla hikmet, “çok derin ve üstün olana ilişkin vukuf, an-
layış ve kavrayış” demektir. Hikmet kavramı, sağduyu, doğruyla eğriyi birbirinden
ayırma yeteneği anlamına da gelir ki, bu da, ahlaki değerler konusunda Allah’ın
tayin ettiği mutlak bir ölçünün varlığını gerekli kılar.¹⁸

Elmalılı Hamdi Yazır, hikmet kelimesine verilen anlamlardan yirmi üç tane-
sini sıralamaktadır. Bunların en önemlileri şunlardır: Söz ve fiilde doğruyu tut-
turma, isabet. Bir şeyin özünü kavrayan sağlam ilim ve bununla amel etmek, İlim
ve o ilmin amacını kavramak, varlıkların özündeki manaları, eşyanın hakikatini
anlamak, doğru ve güzel işlere yönelmek, fiilleri güzel şeylere yöneltmek.¹⁹

Hikmet kelimesinin bunların yanında şu manalarına da dikkat çekilmiştir:
Kur’an, peygamberlik, ilim, anlayış, öğüt, gerçeklik, duyular üstü idrak, iç tatmin,
derin düşünme, doğruyu en iyi şekilde bulmak ve sunmak, din, dinin inceliklerini
kavrama, güzeli kötü olana tercih edebilme yeteneği, kavrayış, aklı gereği gibi iş-
letme, varlığın sınırlarını yakalamak.

Görüldüğü gibi hikmette geniş bir anlam zenginliği vardır. Hikmet kelimesi-
nin derin anlayış sahibi olma, dinin inceliklerini bilme anlamı yönünden *fikh* keli-
mesiyle, her şeyi yerli yerine koyma anlamı yönünden *adalet* kavramıyla, anlamak
ve bilmek manası yönüyle *ilm* kavramıyla yakın ilgisi bulunmaktadır.

Kur’an’ı Kerim’de hikmet kavramına bakıldığında ise belli başlı şu anlam çer-
çeveleri görülmektedir.

El-Hâkim, Allah’ın güzel isimlerindedir. *Hâkim* hüküm sahibi, hükmünü
yürüten, isâbetli ve yerinde iş yapan demektir. Allah’ın yaratmasında, yarattığı
şeylerde hiç bir eksiklik yoktur, her şey yerli yerindedir. Allah (c.c.) yarattıklarına
hâkimdir, hepsi O’nun hükmü altındadır.

Kur’an, hakîm bir kitaptır.²⁰ *Hakîm* olan Allah’ın hikmet sergileyen, her şeyi
hikmet olan kitabıdır Kur’an. Kur’an’ın bütün ayetleri hikmeti öğretir. Kur’an,
Allah’ın *Hakîm* sıfatını, *Alîm* (her şeyi bilen), *Habîr* (her şeyden haberdar olan),
Azîz (güçlü ve yüce) gibi bilmekle ilgili sıfatlarla beraber kullanır. Bu da hikmetin
bilgi, marifet ve bunlara bağlı olarak hayır üretmek, hayırlı olanı yapmak anlam-
larına işaretler.²¹

Hikmet, derin ve yararlı bilgidir. Bu bilgi, ancak düşüncenin ürünü olacağı-
ndan Allah Teala; “*Ancak sağduyu sahipleri düşünüp ibret alır.*”²² buyurmuştur.

Peygamberler, kendilerine bildirilen vahyi öğrettikleri gibi; insanlara, vahyin

18 Muhammed Esed, *Kur’an Mesajı*, (İstanbul: İşaret Yayınları, 1997), II, 567-568.

19 Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, (İstanbul: Azim Dağıtım, 1992), II, 205-215.

20 Yâsin 36 / 2; Lokman 31 / 2.

21 Bakara 2 / 129, 220; Âl-i İmrân 3 / 18; Nisâ 4 / 26.

22 Bakara 2 / 269.

sunduğu mantık ve imkânlarla yeni ve hayırlı değerler üreten hikmeti de öğretirler. "Öyle ki içinizde kendinizden size ayetlerimizi okuyacak, sizi arındıracak, size kitap ve hikmeti öğretecek ve bilmediklerinizi bildirecek resul gönderdik."²³ Resuller hikmetle konuşan, hikmetle iş yapan, hikmetle nasihat eden, inananları hikmetle tezkiye eden (arındıran) kimselerdir.

Hikmetin en yücesi, Allah'tan gelen ayetlerdir. Kendilerine ilimden nasip verilmemiş olanlar bu hikmeti anlamadıkları gibi hikmetle iş de yapamazlar.²⁴ Kur'an, bünyesindeki vahye hikmet derken; O'na çağrının, İslam'a davetin de hikmetle yapılmasını emreder.²⁵

Peygamberin tebliğ ettiği vahye inanmış ve onu kendisine rehber edinmiş kimseler hikmetten pay alırlar, hikmetle iş yapmanın, hikmetli düşünmenin yollarını bulurlar. Kur'an şöyle diyor: "Kime dilerse hikmeti ona verir; şüphesiz hikmet verilene sonsuz ve bereketli bir hayır da verilmiştir. Temiz akıl sahiplerinden başkası öğüt alıp düşünmez."²⁶

Hadislerde de hikmet kavramı sıkça kullanılmaktadır. Ancak burada hepsini zikretmek mümkün olamayacağından bazı örneklerini vermekle yetinelim.

"Hikmet, mü'minin yitik malıdır; nerede bulursa onu alır."²⁷

"Hikmetin başı Allah korkusudur."²⁸

"Yalnız iki kişiye hased (gıpta) edilebilir: Bir adam ki Allah kendisine hikmet vermiştir, o adam bu hikmet gereğince hareket ediyor ve bunu başkalarına da öğretiyor ve bir adam ki Allah kendisine mal vermiştir, o da malı Hak yolunda infaka/harcamaya koyulmuştur."²⁹

"Şüphesiz bazı şiirler vardır ki hikmettir."³⁰

"Kardeşini kendisiyle hidayete/doğru yola ilettiğin hikmet kelimesinden daha güzel hediye yoktur."³¹

"Hikmetin konuşulup yayıldığı meclis, ne güzel meclistir."³²

"Kardeşinle münakaşa etme, zira münakaşanın hikmeti anlaşılmaz!"³³

"Kim kırk sabah Allah'a ihlâşlı olursa, kalbinden lisanına hikmet çeşmeleri akmaya başlar."³⁴

23 Bakara 2 / 151.

24 Kamer 54 / 5.

25 Nahl 16 / 125.

26 Bakara 2 / 269.

27 İbn Mâce, *Zühd* 15; Tirmizî, *İlim*, 19.

28 Tirmizî, *Feyzu'l-Kadir*, III, 574; Beyhakî; Deylemî; *Keşfu'l Hafâ*, I, 421; İbn Merduyeh; İbn Kesir, I, 242.

29 Buhârî, *İlim*, 15; İbn Mâce, *Zühd*, 23.

30 Buhârî, *Edeb*, 90; Tirmizî, *Edeb*, 69; İbn Mâce, *Edeb*, 41.

31 Dârimî, *Mukaddime*, 32.

32 Dârimî, *Mukaddime*, 28.

33 Kütüb-i Sitte, *Cidal*, 1162.

34 Tirmizî, *Feyzu'l-Kadir*, VI, 43.

Ayet ve hadisler hikmetin Kur’an, hadis ve sünnet dışında da bulunabileceğini, bu nimetten peygamberlerden başka insanların da nasipleneceğini kabul ve ilan etmektedir. Ayrıca, hikmeti Kur’an ve hadisle/sünnetle sınırlamak, Kur’an’ın tavır ve beyanına ters düşmektedir. Kur’an birçok yerde peygamberlere verilen kitapla hikmeti (meselâ Tevrat, İncil ve Kur’an’la hikmeti), ayrı ayrı anmaktadır. Bu demektir ki hikmet, bir nebinin aldığı vahiylerle sınırlı değildir. O, tüm keşfedici fark etme gücünün ortak adıdır.³⁵

Hikmet Kavramının Öğrenme Ortamına Aktarımı

Kavram nedir?

Kavram “bir şeyin zihindeki tasavvuru, benzer özelliklere sahip olay, fikir ve objelere verilen ortak isim veya bireyin yaşantıları sonucu, obje ve olayların ortak özelliklerinden elde ettiği genellemelerin sembollerle ifade edilen düşünce” olarak tarif edilmektedir.³⁶ Kavramlar bilgilerin yapı taşlarıdır. Kavramlar arası ilişkilerden bilimsel bilgiler doğar. İnsanlar çocukluktan itibaren kavramları öğrenmeye başlar, onları sınıflandırır ve kavramlar arası ilişkileri yani bilgileri keşfeder. Bilişsel yapıda var olan kavramlara yenilerinin eklenmesi, düzenlenmesi ve yeniden yapılandırılması hayat boyu devam eder. En az iki varlığın, ortak özelliklerine göre sınıflandırılıp diğerlerinden ayırt edilmesiyle oluşan grup, zihinde bir düşünce birimi oluşturur. İşte bu düşünce birimlerini ifade eden sözcüklerin her biri kavramdır.

Kavram geliştirme bir öğrenme biçimidir ve kavramların öğreniliş yollarına göre kavramlar üçe ayrılır:

1. Bazı kavramlar insanın dış dünyadan duyu organlarıyla aldığı izlenimler sonucunda oluşur. Siyah, aydınlık, küçük gibi sözcükler insanın dış dünya ile etkileşimi sonucunda anlam kazanır. Açlık, ağrı gibi bazı kavramlar ise, yine duyu organlarından gelen izlenimler yoluyla, insanın kendi içindeki uyarıcıları algılamasıyla öğrenilir. Bu tür kavramlara *algılanan kavramlar (apprehended concepts)* denir.

2. Dış dünyadaki varlıklarla ve olaylarla doğrudan doğruya etkileşime giren insan, eşya ve olayların gözlenebilir niteliklerini açıklamaya ve onlara anlam vermeye çalışır. Dış dünyanın varlıkları ve olayları arasındaki ilişkileri açıklayan kavramlar *betimlemeli kavramlardır (descriptive concepts)*. Örneğin; “daha hafif”, “önceden”, “üstünde” gibi sözcüklerin anlamları eşya ve olayların niteliklerinin karşılaştırılmalarından çıkmıştır.

3. Bazı kavramlar insanın dış dünya ile doğrudan etkileşimiyle değil, zihinsel süreçlerle öğrenilir. Örneğin, sıcaklık sözcüğü termometrenin gösterdiği derece

³⁵ Al-i İmran 3 / 48; Maide 5 / 110.

³⁶ Bedia Akarsu, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 4. bs. (İstanbul: İnkılâp Kitapevi, 1988), s. 114.

olarak anlaşılıyorsa, bu bir betimlemeli kavramdır. Fakat; “Sıcaklık, moleküllerin ortalama kinetik enerjisinin bir ölçümüdür.” tanımında sıcaklık kavramı, kuramsal bir düşünceden (kinetik teori) hareket edilerek kuramsal bir tanımla açıklandığı için *kuramsal (theoretical concepts)* bir kavramdır.³⁷

Kavram Öğrenme ve Kavram Öğretimi

Kavramlar somut bir eşya, varlık ya da olay değildir. Bunların belirli gruplar altında toplanmasıyla ulaşılan soyut düşünce birimleridir. Kavram öğretimi anlamlı öğrenmeyi mümkün kılan bir süreçtir. Ausubel, anlamlı öğrenmenin, yeni bilginin öğrencinin bilişsel yapısında var olan ilgili kavramlarla ilişkilendirildiğinde oluştuğunu öne sürmektedir. Ona göre, anlamlı öğrenme gerçekleştiğinde, var olan kavramları değiştirerek ve kavramlarımız arasında yeni bağlantılar oluşturarak bizim bilişsel yapımızda bir dizi değişiklik meydana getirir. Diğer yandan anlamlı öğrenme üçe ayrılır. Bunlar: sembollerin öğrenilmesi, bağlamların öğrenilmesi ve kavramların öğrenilmesidir. Kavramların öğrenilmesi ise kavramların iletilmesi, obje veya olaylar gibi sözcüklerle söz konusudur. Kavram öğrenme, her sözcüğün ne gibi bir anlam (semantik) ifade ettiğinin öğrenilmesidir.³⁸

Kavramlar soyut düşünce birimleri olduğu için, kavramların geliştirilmesinde kişinin kullandığı bir takım zihinsel süreçler vardır.

Genelleme Süreci: Varlıkların ortak özelliklerine göre bir grupta toplanması ve bu gruba bir ad verilmesi sürecidir.

Ayırım Süreci: Varlıkların ve olayların birbirine benzemeyen özelliklerini bulma sürecidir.

Tanımlama Süreci: Bir kavramı sözcüklerle anlatan önerme kurma sürecidir.³⁹

Kavramlar, bir binayı oluşturan elemanlar gibi üst üste gelerek bilgileri meydana getirirler. Diğer bir ifadeyle öğrencilerin akademik başarılarının ve anlama, kavrama, analiz ve sentez yapabilme gibi zihinsel yetenekler geliştirebilmelerinin, kısacası anlamlı öğrenmelerinin temelinde kavramları öğrenebilme ve aralarında ilişkiler kurabilme başarıları bulunmaktadır.

Öğrenilecek kavramla ilgili ön bilgilerin yetersizliği ya da yanlışlığı, kazanılmış olan kavramların yakın kavramlar ve günlük yaşantı ile ilişkisinin kurulması, kavram öğretiminin uygun öğretim ortamlarında yapılmaması gibi hususlar öğrencinin kavram öğrenmesinde güçlük yaratacak etkenler arasındadır. Öğrenciler, doğal ve sosyal çevrelerinden kaynaklanan ön bilgilere sahiptir. Bu ön bilgiler,

37 Tacettin Pınarbaşı, “Çözünürlükle İlgili Kavramların Anlaşılmasında Kavramsal Değişim Yaklaşımının Etkinliğinin İncelenmesi” (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2002.

38 Adem Korukçu, “Kavram Haritalarının Din Öğretiminde Kullanımı” (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007, s. 34-35.

39 Fitnat Kaptan, *Fen Bilgisi Öğretimi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1999).

öğrencinin bilimsel olarak doğru kabul edilen bilgilere erişmesini engellemekte ve bunun sonucunda da yeni bilgilerin kazanılması güç hale gelebilmektedir. Her bireyin sahip olduğu ön bilgiler ve kavram yanılgılarının farklılık göstermesi, sonraki öğrenmelerinin de farklılık göstereceği anlamına gelmektedir. Bu nedenle, kavram gelişiminin araştırıldığı çalışmalarda bireyselliğin ve ön bilgilerin gerekliliği göz ardı edilmez. Buradan hareketle, her bireyin ayrı bir öğrenme stili gerektirdiği ve öğrenciye birden fazla öğrenme yolunun sunulmasının zorunlu olduğu söylenebilir.⁴⁰

Kavram öğretimi, öğrenen kişide diğer kavramlardan farklı olan kavramın kritik özellikleri ile tanımlamalar yapılarak doğru bir kavram karşılığı oluşturma işi olarak ifade edilebilir.⁴¹ Kavram öğretim yöntemleri ise ikiye ayrılmaktadır.⁴²

a) Geleneksel Yöntem (Sunuş Yoluyla Öğretim):

- Kavramın verilmesi,
- Kavramın tanımının verilmesi,
- Kavramın tanımlayıcı ve ayırt edici özelliklerinin verilmesi,
- Kavrama dahil olan ve olmayan örneklerin verilmesi.

Kavram öğretiminde kullanılan geleneksel yöntemin, kavramları öğretmede yeterince etkili olduğunu söylemek zordur. Çünkü birçok kavramda yaşanan sıkıntı, onun kesin bir sözel tanımının yapılamamasıdır. Bu durumda da öğretime kavramın tanımıyla başlayan bu yöntemin, sıkıntılar içerdiği kabul edilmektedir.

b) Modern Yöntem (Buluş Yoluyla Öğretim):

- Öğretime kavramı en iyi anlatan örnekle başlanması,
- Kavramı niteleyen diğer örneklerin verilmesi,
- Kavrama dâhil olan örneklerden hareketle o kavramın ortak özelliklerinin bulunması,
- Genellemeye gidilmesi,
- Kavrama dâhil olmayan örneklerin verilmesi,
- Kavrama dâhil olmayan örneklerden hareketle, kavramın ayırt edici özelliklerinin bulunması.

Modern yöntem, öğrencinin prototiplerden (kavramı en iyi anlatan örnek) hareket ederek bir genellemeye ulaşmasını sağlamaktadır. Bu yöntemde öğrenci-

40 Barış Çaycı v.dğr., “Sosyal Bilgiler Dersinde İşbirliğine Dayalı Öğrenme İle Kavram Öğretimi”, *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 15 (2), s. 619-630.

41 Süleyman Akyürek, “Din Öğretiminde Kavram Öğretimi (Doğruluk Kavramı Örneği)”, (Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, s. 70-79.

42 Kaptan, *Fen Bilgisi Öğretimi*, 1999.

nin kavrama dâhil olan birçok örneği inceleyerek tanımlayıcı nitelikleri bulması ve bu yolla genellemeye gitmesi sağlanır. Öğrenci doğru genellemeye ulaştıktan sonra, kavrama dâhil olmayan örnekler üzerinde ayırt edici nitelikleri bulması ve bu yolla gereğinden fazla genellemeyi önlemesi sağlanır.

Kavram öğrenme ile genellemelerin öğrenilmesi arasında önemli bir ilişki vardır. Genelleme, iki veya daha fazla kavram arasındaki ilişkinin bir ifadesidir. Genellemeler, bir konu alanının temel yapı taşlarıdır ve kavramlar arasında ilişkiler kurularak ortaya konur.⁴³ Genelleme öğrenme, bilişsel öğrenme ürünlerinden biridir ve temelinde kavram öğrenme vardır.⁴⁴ Genellemeleri öğrenme, olay ve olguları açıklamada, problemleri çözmeye önemli işlevlere sahiptir. Söz konusu bu yeteneklerin öğrenen kişide gelişmesi ise kavramların doğru bir şekilde öğrenilip, bu öğrenmeler ile tutarlı genellemelere ulaşmak ile mümkün olur.

Etkili bir kavram öğretiminin gerçekleştirilmesinde kullanılacak öğretim materyallerinin önemi büyüktür. Bu materyaller arasında başta gelen kavram öğretim materyali kavram haritalarıdır. Öncelikle bir kavramın bilinmesi, kavramın içsel temsilini ya da kavramın yapısını yansıtan zihinsel bir modeli gerekli kılmaktadır. Zaten bir kavram haritası da diğer insanların inceleyebilmelerine imkân sağlamak için böylesi bir modeli açık hale getirme girişimidir. Kavram haritaları, bir kavramın diğer kavramlarla ilişkisini ortaya koyarak, kavramın diğer kavramlar arasındaki konumu belirten görsel tasarımlardır.⁴⁵ Kavram haritalarının kavram öğretimi açısından üstün özellikleri; esas fikirlerin görsel sunumunu elde edilebilir kılması, öğrenmeyi gözle görülür biçimde artırması, farklı öğrenme şekillerine ve öğrenciler arasındaki bireysel farklılıklara hitap etmesi ve öğrenilmesi, öğretilmesi ve kullanılmasının kolay olmasıdır.⁴⁶

Kavram öğretimi temelde bir öğretim etkinliğidir. Öğretim etkinliklerinin hedefler, içerik, eğitim durumları ve değerlendirme olmak üzere dört temel unsur vardır.

1. Hedefler

Kavram öğretiminde öncelikle öğretim sonucu öğrenende oluşması beklenen davranış değişikliklerinin yani öğretim hedeflerinin belirlenmesi gerekir. Hedef, öğretim sonucunda öğrenende oluşması beklenen davranış değişiklikleri, kişide gözlenmesi kararlaştırılan istendik özelliklerdir.⁴⁷ Hedef davranışlar belirlenirken kavram öğretimi sonucunda öğrenenin kavramla ilgili öğrenmesi gereken davranışların belirlenmesi bir zorunluluktur.

43 Süleyman Akyürek, "Din Eğitiminde Genellemelerin Öğretimi", *AÜİFD*, 47 (1), s. 124-125.

44 Münire Erden, Yasemin Akman, *Gelişim ve Öğrenme*, (Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2004), s. 180.

45 Korukçu, "Kavram Haritalarının Din Öğretiminde Kullanımı", s. 60.

46 Fitnat Kaptan, "Fen Öğretiminde Kavram Haritası Yönteminin Kullanılması", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 14, (1998) s. 96.

47 Veynel Sönmez, *Öğretmen El Kitabı*, (Ankara: Pegem Yayıncılık, 1994), s. 15.

Öğrenme ortamına aktarılacak olan hikmet kavramında geniş bir anlam zenginliği vardır. Genel olarak hikmet; faydalı amele götüren bilgi, bilgiye dayalı olarak ortaya konulan faydalı amel, ilim ve amelde sağlamlık demektir. Hikmet kavramının bu üç anlam içeriği, birer kavram öğretimi hedefi olarak düşünülebilir.

Kavramın ilk anlam içeriği hikmetin faydalı amele götüren bilgi olduğudur. Hikmet kavramının öğretiminde birinci hedef öğrenme, öğrenenin yani cami cemaatinin hikmet kavramının faydalı amele götüren bilgi olduğunu bilmeleridir. Bilgiyle ilgili herhangi bir ayrıma girilmeden salt faydalı işe götüren bilginin hikmet olduğu, hikmet kavramı öğretiminde birinci öğrenme hedefidir.

Kavramın ikinci anlam içeriği hikmetin bilgiye dayalı olarak ortaya konulan faydalı amel olduğudur. Hikmet kavramının öğretiminde ikinci hedef öğrenme, öğrenenlerin hikmet kavramının bilgiye dayalı olarak ortaya konulan faydalı amel olduğunu bilmeleri ve ona göre davranmalarınıdır. Bu hedef öğrenmede davranış boyutu ön plana çıkmaktadır. Hikmet kavramı öğretimi sonunda cami cemaati, hikmet bilgisi gereği davranışlarında fayda boyutunu ön plana çıkarmalı, davranışlarını sergilerken topluma ve insanlığa faydayı göz önüne almalıdırlar.

Kavramın üçüncü anlam içeriği hikmetin ilim ve amelde sağlamlık olduğudur. Bu hedef öğrenmede de davranışsal boyut ile ilgilidir. Hikmet kavram öğretimi sonucunda cemaat, faydalı bilgiyi öğrenme ve faydalı iş yapma konusunda devamlı ve sabit olmalıdırlar.

2. İçerik

Kavram öğretiminin ikinci adımı, öğretilecek olan kavram ile ilgili bir içeriğin oluşturulmasıdır. Bu içerik oluşturulması esnasında öğretici şu sorulara cevap vermelidir: Kavramın adı, tanımı, genel ve kritik özellikleri nelerdir? Kavramı öğrenmesi için öğrenenin bilmesi gerekli ön kavramlar nelerdir? Kavramla ilişkili diğer kavramlar ve bunların kendi aralarındaki ilişkiler nasıldır?⁴⁸

Hikmet kavramı öğretimi için içerik oluşturulması, kavramın anlam muhtevası üzerine çalışılarak gerçekleştirilmiştir. Ayrıca öğretim malzemesi olarak hutbe hazırlanmıştır.⁴⁹ Burada, kavram öğretiminde oluşturulacak olan içerik ile ilgili üzerinde durulması gereken bir takım hususlar vardır. Genel görüş olarak kavramlar, anlamlarını bir tanım yoluyla kazanırlar. Ancak tanımlar, temel bir anlam tesis etme yaklaşımı olarak bazı sakıncalar⁵⁰ içerdiğinden, hikmet kavramı içeriği oluşturulurken, ilgili literatür taranarak kavramın mahiyeti hakkındaki görüşler derlenmiştir. Yapacağımız herhangi bir tanımlamanın kavramın anlam mahiyetini

48 Süleyman Akyürek, *Din Eğitiminde Kavram Öğretimi*, (İstanbul: Dem Yayınları, 2004), s. 116-117.

49 Hazırlanan hutbe örneği makale ekinde yer almaktadır.

50 Bkz., Alan Chalmers, *Bilim Dedikleri*, çev., Hüsamettin Arslan, (Ankara: Vadi Yayınları, 1997), s. 140.

sınırlaması ihtimalinden dolayı özel olarak kavramı tanımlama yoluna gidilmemiştir. Ayrıca, kavramlar belirli muhtevaları yansıtır. Bu muhtevalar ise insanların ortak anlayış ve nitelendirmeleriyle oluşmaktadır. Dolayısıyla hiçbir kavram bir zamanda kazandığı anlam ve muhtevayı hiç değiştirmeksizin sonsuza kadar taşıyamaz.⁵¹ Bu bağlamda kavram çalışmalarının belirli bir zaman dilimiyle sınırlı çalışmalar olmasından kaçınılmalıdır. Hikmet kavramı anlam muhtevası çalışmamız, Kur'an ve hadislerde kavramın kullanılış şekli ile din bilimleri alimlerinin hikmet kavramı açıklamaları etrafında bir derleme niteliğindedir.

3. Eğitim Durumları

Çalışmamızda eğitim durumları ile hedef kitle, eğitim ortamı ve öğretim materyali, hikmet kavram öğretimi çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Hedef Kitle

Kavram öğretimi, ilgili kavramın öğrenenin zihninde oluşmasını sağlama işidir. Günümüz öğretim yaklaşımlarında, bilgilerin ve kavramların öğretim sürecinde merkezde öğreten değil, öğrenen vardır. Hikmet kavramının cami ortamındaki öğretiminde hedef kitle cami cemaatidir. Türkiye'deki cami cemaatinin büyük çoğunluğu yetişkinlerden oluşmaktadır. Hikmet kavramı öğretiminde hedef kitlenin çoğunlukla yetişkinlerden oluştuğu dikkate alındığında öğretimin yetişkinlere göre düzenlenmesi gerekmektedir. Hedef kitlenin belirli bir yaşta olması ilk aşamada kavramla ilgili hedef kitlenin ön öğrenmelerinin varlığına işaret eder. Bu ön bilgiler, kişinin doğru bilgilere erişmesini engelleyebilmekte ve sonucunda da yeni bilgilerin kazanılması güç hale gelebilmektedir. Öğrenen açısından dezavantaj oluşturan ön öğrenmeler, kavram öğretiminin düzenlenmesinde dikkate alınmalıdır. Hazırladığımız hutbe örneğinde hikmet kavramı ile ilgili cemaatin ön öğrenmeleri dikkate alınmış ve yapılan kavram öğretiminde kavramın kritik özelliklerinin seçilmesinde cemaatin muhtemel doğru ve yanlış bilgi birikimi üzerine düşünülmüştür.

Hedef kitlenin farklı eğitim seviyelerinde olması da kavram öğretiminde dikkate alınması gereken bir değişkendir. Yapılacak olan öğretim etkinliğinde her eğitim seviyesinden kişinin anlayabileceği bir dil ve içerik seçilmelidir. Bu çerçevede oluşturulan hutbe materyalinde hikmet kavramı açıklanırken cemaat içerisindeki bireysel farklılıklardan dolayı anlaşılır ve makul ifadeler yer verilmiştir. Ayrıca sürekli olarak hayatın içinde meşguliyetleri olan yetişkinler için hikmet kavramı öğretimi düzenlenirken, kavramın aksiyon/iş boyutu ön plana çıkarılarak, yetişkinlerin hikmet bilgisi gereği eylemlerinde topluma ve insanlığa faydalı olma hedefini gözetmeleri vurgulanmıştır.

51 Cemal Tosun, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, (Ankara: Pegem Yayınları, 2002), s. 87.

Eğitim Ortamı

Çocuk ve gençlere oranla yetişkinler için eğitim ortamındaki fiziksel şartlar çok daha önem arz etmektedir. Yetişkinin fiziksel çevresi onun ferahlık hissedeceği bir yer olmalıdır. Bunun için de oturulacak yerler rahat olmalı, sıcaklık ve soğukluk sistemi uygun bir şekilde ayarlanmalı, ışıklandırma, yetişkinin görme ve işitme yeterlilikleri göz önünde bulundurularak yapılmalıdır. Yetişkinler için fiziksel çevrenin yanında psikolojik çevre de son derece önemlidir. Yetişkinlerin bulunduğu ortamda, yetişkinlerce kabul edilme, saygı duyulma ve desteklenme hissi verecek bir atmosfer oluşturulmalıdır. Eğitim ortamı, öğrenenlerle öğretmenlerin birlikte hareket edeceği, ceza ve gülünç duruma düşme korkusundan uzak, düşünce ve ifade özgürlüğünün sağlandığı bir ortam olmalıdır.⁵²

Çalışmamızda öğretim materyali olarak hutbe seçilmesi sebebiyle hikmet kavramı öğretiminde eğitim ortamı cami olmaktadır. Caminin kavram öğretiminde yetişkinler için uygun ortamlar halinde getirilmesi yönündeki çalışmalar, öğretiminin verimliliğini artıracaktır. Cemaat içinde yaşlıların bulunabileceği ihtimaliyle öğretim etkinliklerinde cami içinde sesin her yerden düzenli duyulması sağlanmalıdır. Caminin oldukça kalabalık ve havasız olması yetişkinleri olumsuz yönde etkileyeceğinden uygun şartlar oluşturulmalıdır.

Öğretim Materyali

Çalışmamızda öğretim materyali olarak hutbe seçilmiştir. Sözlükte, bir topluluk karşısında yapılan etkileyici konuşma anlamına gelen hutbe, dini literatürde başta cuma ve bayram namazları olmak üzere belirli ibadetlerin icrası esnasında irat edilen, genelde vaaz ve nasihat içeren konuşmayı ifade etmektedir.

Cami ortamında ve hutbe formunda yapılacak bir kavram öğretiminde hedef kitle, eğitim ortamı, öğretim materyali ve öğretimin süresi dikkate alındığında yöntem olarak modern yöntemin daha uygun olduğu düşünülmüş ve bu yöntemle bir hutbe hazırlanmıştır.

Bu aşamada şu şekilde bir süreç izlenmiştir:

1. Öğretime kavramı en iyi anlatan örnekle başlanması: Hikmet kavram öğretimi için hazırlanan hutbeye cemaatin çoğunluğu tarafından bilinmesi muhtemel olan, en belirgin örnek ile başlanarak insanların kavrama odaklanması sağlanmıştır.
2. Kavramı niteleyen diğer örneklerin verilmesi: Hikmet kavramını niteleyen belirgin bir örnek sonrasında kavramın Kur'an ve hadislerdeki kullanım ve açıklanma durumları ile hutbeye devam edilerek, kavramın örneklerle anlaşılmasına çalışılmıştır.

52 Mustafa Köylü, “Dini İletişimde Hedef Kitle Sorunu”, *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1 (2003), 1, s. 115.

3. Kavrama dâhil olan örneklerden hareketle o kavramın ortak özelliklerinin bulunması: Hikmet kavramının literatürde, Kur'an ve hadislerde yer alma durumlarından hareketle ortak özellikleri, yani üç temel anlam içeriği⁵³ hedef kitleye aktarılmıştır.
4. Genellemeye gidilmesi: Cemaate aktarılan hikmet kavramı anlam içerikleri kullanılarak, hutbeye hikmet kavramı ile ilgili genellemelere yer verilerek devam edilmiştir.
5. Kavrama dâhil olmayan örneklerin verilmesi: Hikmetin nasıl anlaşılması gerektiği konusunda hikmet kavramına dahil olmayan kavramlar aktararak hutbe sürdürülmüştür.
6. Kavrama dâhil olmayan örneklerden hareketle, kavramın ayırt edici özelliklerinin bulunması: Hutbede son olarak hikmet kavramının anlam çerçevesi dışında kalan kavramlardan yararlanılarak hikmet kavramının ayırt edici özellikleri anlatılmıştır.

4. Değerlendirme

Değerlendirme, uygulanmış bir programın etkili ve başarılı olma düzeyini belirlemek için eldeki verilerin çeşitli ölçütlerle karşılaştırılarak bir yargıya ulaşma sürecidir.⁵⁴ Cami merkezli yapılan yaygın din eğitimlerinde değerlendirme imkânı çok fazla bulunmamasına karşın, hedef kitlenin bir kavramı öğrenme durumu kısa aralıklarla, düzensiz olarak ölçülmesi veya uzun vadede gözlem yöntemiyle değerlendirmeye tabi tutulması mümkündür. Ayrıca, yaygın din eğitiminde ve hutbe formunda kavram öğretiminde değerlendirme, öğretim sürecinin başında ve sonunda yapılabilecek bazı ölçme faaliyetleri ile de gerçekleştirilebilir. Kavram öğretimine başlamadan önce cami cemaatinin kavramla ilgili ön öğrenmelerini veya öğrenme eksikliklerini tespit etmek amacıyla "öntest" mahiyetinde sözel bir değerlendirme yapılır. Öğretim uygulamasının gerçekleştirilmesi sonrasında cemaatin hangi düzeyde kavramı öğrendiğini belirlemek, amacıyla "sontest" olarak sözel bir değerlendirme yapmak suretiyle genel olarak öğretimi değerlendirmek mümkündür.

Sonuç

Genel olarak "hikmet"; faydalı amele götüren bilgi, bilgiye dayalı olarak ortaya konulan faydalı amel ve amelde sağlamlık demektir. Hikmetli davranış, doğru bilgi üzerinde, insanlığa ve topluma yararlı olarak ortaya konulan sürekli ve devamlı davranışlardır. Hikmete ulaşmak, büyük bir çaba ve uzun bir zaman süreci

53 Hikmet kavramının üç temel anlam mahiyeti; hikmetin faydalı amele götüren bilgi, bilgiye dayalı olarak ortaya konulan faydalı amel, ilim ve amelde sağlamlık demek olduğudur.

54 Mustafa Akdağ, *Öğretimde Planlama ve Öğretimde Değerlendirme*, 4. bs., ed., Mehmet Gürol, (Ankara: Akış Yayınları, 2004), s. 102.

gerektirir. Bu süreç, insanın bilgi donanımını güçlendirirken, onun hayatı, evreni, insanı ve bunlar arasındaki ilişkileri düzenleyen kanunları tanımamasını ve olgunlaşmasını sağlayacaktır. Bu süreçten geçen, fikri ve fiili olgunlaşma sürecini dolduran insan artık hikmete yaklaşmış demektir.

Çalışmamızda yaygın din eğitiminde kavram öğretimi konusu, cami ortamında ve hutbe formunda hikmet kavramı öğretiminin nasıl olabileceği ele alınmıştır. Hikmet kavram öğretimi; hedefler, içerik, öğretim durumları ve değerlendirme açısından düşünülmüş, kavram; hedef kitle, eğitim ortamı ve öğretim materyali çerçevesinde düzenlenmeye çalışılmıştır. Bu süreçte yöntem olarak modern yöntem tercih edilmiştir. Kavram öğretiminin hutbe formunda ve kısa bir zaman diliminde gerçekleştirilmesi, öğretimi büyük oranda sınırlandırmaktadır. Sınırlı bir şekilde gerçekleştirilen bu eğitimden kontrollü bir şekilde geri dönüş alınamaması da öğretim adına olumsuz durumlardandır. Ayrıca, kavram öğretiminde öncelikle öğrenenlerin dikkatinin çekilmesi ve güdülenmesi gerekli olan bir ön hazırlıktır. Dikkati çekilen ve güdülenen öğrenen, kavram öğretiminde beklenen hedeflere daha kolay ulaşacaktır. Ancak, hutbe içerisinde bu durum, çok fazla mümkün görünmemektedir. Cami gibi bir öğrenme ortamında yapılan kavram öğretimi, bu sınırlılıklar dikkate alınarak düşünülmelidir. Bu olumsuz durumları aşma adına bu tarz bir kavram öğretiminin sadece tek bir hutbe şeklinde düzenlenmesi yerine, aynı kavramın daha uzun zaman dilimlerinde işlenmesi ve her bir hutbede kavramın değişik bir boyutunun hutbe konusu yapılmasıyla kavram öğretiminin verimliliği artırılabilir.

Kaynakça

- Akarsu, Bedia, *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, 4. bs. (İstanbul: İnkılap Kitapevi, 1988).
- Akdağ, Mustafa, *Öğretimde Planlama ve Öğretimde Değerlendirme*, 4. bs., ed., Mehmet Gürol, (Ankara: Akış Yay. 2004).
- Akyürek, Süleyman, *Din Eğitiminde Kavram Öğretimi*, (İstanbul: DEM Yay. 2004).
-, “Din Öğretiminde Kavram Öğretimi (Doğruluk Kavramı Örneği)” (Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.
-, “Din Eğitiminde Genellemelerin Öğretimi”, *AÜİFD* 47 (1), 123-141.
- Attas, Nakib, *Modern Çağ ve İslâmî Düşünüşün Problemleri*, çev., M. Erol Kılıç, (İstanbul: İnsan Yay. 1989).
- Ayas, Alipaşa, Salih Çepni, Derek Johnson, M. Fuat Turgut, *Kimya Öğretimi*, Öğretmen Eğitimi Dizisi, (Ankara: YÖK/DB Milli Eğitimi Geliştirme Projesi Yay. 1997).
- Chalmers, Alan, *Bilim Dedikleri*, çev., Hüsamettin Arslan, (Ankara: Vadi Yay. 1997).
- Coştu, Bayram, “Ortaöğretimin Farklı Seviyelerindeki Öğrencilerin Buharlaşma, Yoğunlaşma ve Kaynama Kavramlarını Anlama Düzeylerine İlişkin Bir Çalışma” Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 2002.
- Cürçani, Seyit Şerif, *Kitabu't-Ta'rifat*, çev., Ali Erkan, (İstanbul: Bahar Yay. 1997).
- Çalık, Muammer, “Farklı Öğrenim Seviyelerindeki Öğrencilerin Çözümlerle İlgili Kavramları Anlama Seviyelerinin Karşılaştırılması”, Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 2003.

- Çaycı, Barış, M. Kaan Demir, Mustafa Başaran, Metin Demir, "Sosyal Bilgiler Dersinde İşbirliğine Dayalı Öğrenme İle Kavram Öğretimi", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 15 (Ekim 2007), 2.
- Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, (İstanbul: Azim Dağıtım, 1992).
- Erden, Münire, Akman, Yasemin, *Gelişim ve Öğrenme*, (Ankara: Arkadaş Yay. 2004).
- Esed, Muhammed, *Kur'an Mesajı*, (İstanbul: İşaret Yay. 1997).
- Gazali, *İhyâ-i Ulûmi'd Din*, çev., Ahmet Serdaroğlu, (İstanbul: Hisar Cilt ve Yay. 1972), Cilt: 3.
- Gökçe, Ali Rıza, "Hikmet Kavramı Üzerine", *Haksöz Dergisi*, 19, Ekim 1992.
- Hançerlioğlu, Orhan, *Felsefe Ansiklopedisi: Kavramlar ve Akımlar*, (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993).
- İsfehani, Ebu Musa, *el-Mu'cemu'l Muğis fi Garibi'l Kur'an ve'l Hadis*, haz., Abdulkерim el-Azbavi, (Daru'l Medine, 1986).
- İbn Manzur, *Lisanu'l Arap*, (Kahire: Daru'l Maarif, 1968).
- Kaptan, Fitnat, *Fen Bilgisi Öğretimi*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1999).
-, "Fen Öğretiminde Kavram Haritası Yönteminin Kullanılması", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 14, 95-99.
- Korukçu, Adem, "Kavram Haritalarının Din Öğretiminde Kullanımı", (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- Köylü, Mustafa, "Dini İletişimde Hedef Kitle Sorunu", *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1 (1), 111-137.
- Kutluer, İlhan, "Hikmet", *DİA*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 1998).
- Kuzu, Selman, "Kur'an'a Göre Hikmet Kavramı", (Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.
- Pınarbaşı, Tacettin, "Çözünürlükle İlgili Kavramların Anlaşılmasında Kavramsal Değişim Yaklaşımının Etkinliğinin İncelenmesi", (Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, 2002.
- Piriş, Şaban, "Hikmet Kavramı", *Kur'an Nesli Dergisi*, 2, Şubat Mart 2006.
- Sönmez, Veysel, *Öğretmen El Kitabı*, (Ankara: Pegem Yay. 1994).
- Tahânevî, Muhammed Ali b. Ali, *Keşşaf-ı Istılahatı'l-Fünun*, (İstanbul: Karaman Yay. 1984).
- Tan, Bilal, *Kur'an'da Hikmet Kavramı*, (İstanbul: Pınar Yay. 2000).
- Temizyürek, Kamil, *Fen Öğretimi ve Uygulamaları*, 1. bs. (Ankara: Nobel Yay. 2003).
- Tosun, Cemal, *Din Eğitimi Bilimine Giriş*, (Ankara: Pegem Yay. 2002).
- Ülgen, Gülten, *Kavram Geliştirme*, 3. bs. (Ankara: Pegem Yay. 2001).
- Ünal, Suat, "Lise 1 ve Lise 3 Öğrencilerinin Kimyasal Bağlar Konusundaki Kavramları Anlama Seviyelerinin Karşılaştırılması", (Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, 2003.

EK:

Hutbe

وَيَعْلَمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ

(Âl-i İmran, 48)

Kıymetli Müslümanlar!

Allah, Kur'an'dan hikmet olarak bahsettiği gibi, Peygamberlere ve toplumlara

hikmet verildiğinden de bahsetmektedir. Hikmet hem kitaptır hem de içinde geçen hükümlerdir.

Hikmet, “h-k-m” kök harflerinden oluşur. Hüküm, hakem, hakîm ve mahkeme gibi kelimeler bu kökten gelir. Kur’an-ı Kerim’de, hikmet kavramı anahtar kavramlardan biridir. Hikmet, Allah’ın dileyen kimseye verdiği üstün bir kabiliyettir. Bakara 269. ayette Allah’ın hikmeti dileyen kimseye verdiği şu ifadelerle yer alır: “O, hikmeti dileyen kimseye verir. Hikmet verilen kimseye pek çok hayır da verilmiştir. Temiz akıl sahiplerinden başkası öğüt alıp düşünmez.”

Kur’an’da hikmet kavramının kullanımları arasında en belirginleri şunlardır:

* “*Elif Lâm Râ, İşte bunlar hikmetli kitabın ayetleridir.*” (Yunus, 1)

* “*Hikmet dolu Kur’an’a andolsun ki...*” (Yasin, 2)

* “*O (Kur’an), katımızdaki ana kitaptadır. Yüce ve hikmet sahibidir.*” (Zuhruf, 4)

Peygamberimiz hikmeti anlatırken bizlere şunları bildirmiştir:

* “*Hikmet, mü’minin kaybolmuş malıdır; onu nerede bulursa alır.*” (Tirmizî, İlim, 19)

* “*Hikmetin başı Allah korkusudur.*” (Tirmizî; Feyzu’l-Kadir, 3/574)

* “*Kardeşini kendisiyle hidâyete/doğru yola ilettiğin hikmet kelimesinden daha güzel bir hediye yoktur.*” (Dârimî, Mukaddime, 32)

Dini literatürde ise hikmetin bilgiye dayalı muhakeme, ince kavrayış ve uygulama anlamları ön plana çıkmaktadır.

Gerek Kur’an-ı Kerim’de gerekse hadislerde ve dini literatürde geçen hikmet açıklamaları etrafında hikmetin; faydalı amele götüren bilgi, bilgiye dayalı olarak ortaya konulan faydalı amel ve amelde sağlamlık demek olduğu ortaya çıkmaktadır.

Hikmeti kavrayan toplumlar, her alanda doğru bilgiye ulaşmaya çalışır. Elde ettikleri bu bilgileri insanların yararına dönüştürmeye çalışırlar. Yaptıkları bu faaliyetlerde süreklilik vardır. İşlerinde sebat ve gayret ederler. Hikmeti kavrayamayan bir toplumda ise kişiler, birbirlerine eksik ya da yanlış bilgiler aktarır. Yaptıkları işleri eksik ve kusurlu yaparlar ve işlerinde toplumun menfaatleri yerine kendi çıkarlarını düşünürler.

Aziz Mü’minler!

Hikmeti, sadece Allah Resulü’nün sünneti olarak yorumlamak, hikmet kelimesinin alanını daraltmaktır. Hikmet, hükümlerin illetini; sebep ve sonucunu bilme melekesi iken onu dar anlamda Peygamberin uygulamalarını taklit etmekle sınırlamak doğru değildir.

Elbette, Peygamberin tüm hayatı Kitabın hikmet üzere hayata uygulanmasın-

dan ibarettir. Bu açıdan baktığımızda Peygamberin yaşam tarzı; sünneti, hikmetin ta kendisidir. Bu manada sünnete hikmet demek doğrudur.

Sevgili Cemaat!

Kuran'ın hükümleri; gerekse Hz. Peygamber'in Kur'an'dan kaynaklanan uygulamaları doğru olarak anlaşılmalı, hangi hükmün ne sebeple konulduğunun farkında olunmalı ve hangi şartlarda uygulanacağı çok iyi tahlil edilmelidir.

Hikmet, içinde yaşadığımız ortamın şartlarını Kitabın ilahi rehberliği görebilmek ve sorunları çözebilecek bir gücü içimizde gösterebilmektir.

Eskilerin *hikmetinden sual olunmaz* diyerek kendilerini uzak tuttıkları hikmete dört elle sarılmamız gerekir. Hikmeti yeniden keşfetmemiz, hikmet ile hayatımıza anlam kazandırmamız pek çok hayrın da başlangıcı olacaktır.